

Regulārie vārddarināšanas procesi: starp vārddarināšanu un formveidošanu

Regular derivational processes: between derivation and inflection

Tatjana Kuzņecova

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte

Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

E-pasts: tatjana.kuznecova@gmail.com

Raksta mērķis ir vērst uzmanību uz principiālām atšķirībām starp regulārajiem un neregulārajiem vārddarināšanas procesiem latviešu valodā. Rakstā aplūkotas abu procesu veidu atšķirīgās funkcijas, regulāro vārddarināšanas tipu vārddarināšanas nozīmju īpatnības, apspiesti dažādie literatūrā atrodami vārddarināšanas tipu produktivitātes vērtējumu veidi un to saistība ar regulāro un neregulāro vārddarināšanas tipu šķirumu. Tāpat aplūkoti daži ar morfoloģisku procesu dalījumu vārddarināšanā un formveidošanā saistīti jautājumi.

Atslēgvārdi: vārddarināšana, formveidošana, vārddarināšanas tips, produktivitāte, vārddarināšanas nozīme, regularitāte.

Īevads

Ikviens, kurš ir mēģinājis aprakstīt mūsdienu latviešu valodas vārdu krājumu, piem., leksikogrāfijas vai datorlingvistikas vajadzībām, būs pamanījis, ka valodas vārddarināšanas sistēma ir diezgan raiba morfoloģisku procesu kolekcija. Sevišķi dziļas atšķirības saskatāmas starp diviem vārddarināšanas procesu veidiem, kurus šajā rakstā dēvēsim par regulāriem un neregulāriem. Regulārie vārddarināšanas procesi ir izteikti utilitāri, ļoti produktīvi un izmantojami tūlītējai vārdu darināšanai, kad vien to prasa izteikuma forma. Šādu atvasinājumu nozīme izsaka regulāras vispārinātas attieksmes starp motivētārvārdu un motivēto vārdu (*burtisk-s* → *burtisk-um-s*, *ciklisk-s* → *ciklisk-um-s*, *bezbēdīg-s* → *bezbēdīg-um-s*), tādēļ tā ir precīzi prognozējama. Šajā ziņā regulārie vārddarināšanas procesi līdzinās formveidošanai. Turpretī neregulārie procesi paredz radošu valodas resursu izmantošanu jaunu vārdu darināšanā, tādēļ tie ir salīdzinoši mazproduktīvi, bet neregulāru atvasinājumu nozīme ir grūtāk prognozējama (*tver-t* → *tver-tn-e*, *izkār-t* → *izkār-tn-e*, *cel-t* → *cel-tn-e*).

Morfoloģijai veltītā latviešu un arī anglofonā literatūrā ar lielākām vai mazākām atkāpēm un neskaidrībām atrodams, pirmkārt, morfoloģisku procesu dalījums vārddarināšanā un formveidošanā, otrkārt, daļā par vārddarināšanu – vārddarināšanas tipa un modeļa jēdzieni. Savukārt vārddarināšanas tipu aprakstos figurē motivētārvārda vārdsšķira, vārddarināšanas paņēmiens, vārddarināšanas

līdzeklis, vārddarināšanas nozīme un tipa produktivitāte (piem., MLLVG 1959; Bauer 2003; Booij 2005; VPSV 2007; Soida 2009), kura implicīti kalpo par centrālo vārddarināšanas tipu raksturojošo iezīmi. Tā, piem., tādi atvasinājumi kā *art* – *arkls*, *aut* – *aukla*, *rīt* – *rīkle*, *smiet* – *smiekli*, *mīcīt* – *mīkla* un *skatīties* – *skatīšanās*, *progresēt* – *progresēšana*, *tiekties* – *tiekšanās*, *pārrakstīt* – *pārrakstīšana* aprakstāmi un analizējami kā pēc būtības līdzīgu, tikai ne vienlīdz produktīvu procesu rezultāts.

Kādēļ gan būtu vērts pūlēties nošķirt regulāros un neregulāros vārddarināšanas procesus? Pirmkārt, cik autorei zināms, līdz šim tie nav analizēti kā atsevišķas, principiāli atšķirīgas valodas morfoloģiskās sistēmas sastāvdaļas, un, pēc autores domām, šāds šķīrums varētu palīdzēt atrisināt daļu teorētiska rakstura problēmu, kas citastarp skar produktivitātes, esošo un potenciālo vārdu jēdzienus, vārddarināšanas procesu statusu morfoloģisko procesu vidū un vārddarināšanas un formveidošanas procesu šķīrumu. Otrkārt, regulāro vārddarināšanas procesu jēdziens varētu palīdzēt novērst valodas lietotāju vidū dažkārt vērojamo neizpratni par attiecīgu atvasinājumu statusu valodā, kurš parasti izpaužas, nepamatoti norādot uz to, ka kāds regulārs atvasinājums, piem., *laimīgums*, *ašums*, *alkanums*, *čaklība*, *sajūgums*, *dūrums*, *vilkums* (Google), latviešu valodā neeksistē (par argumentu šādos gadījumos nereti kalpo tas, ka attiecīgais vārds nav atrodamas vārdnīcās). Rakstā pievērsīsimies regulāro un neregulāro vārddarināšanas procesu atšķirību aprakstam, lai tādējādi pamatotu šī iedalījuma nepieciešamību.

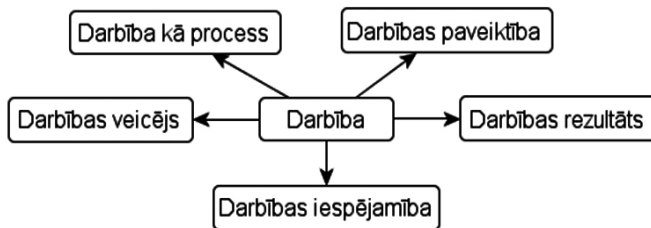
1. Vārdu darināšanas mērķi

Literatūrā kā jaunu vārdu rašanās iemeslu nereti min nepieciešamību apzīmēt jaunus jēdzienus: „Nepārtraukti attīstoties ekonomiskajai, sabiedriskajai un politiskajai dzīvei, strauji progresējot zinātnei un tehnikai, pastāvīgi rodas jauni jēdzieni, kam nepieciešami attiecīgi nosaukumi – jauni vārdi” (MLLVG 1959, 75) un „Jebkurā dzīves jomā pastāvīgi rodas jauni jēdzieni, kuru nosaukšanai nepieciešami vārdi, kas latviešu valodā ienāk dažādā ceļā” (Kalme, Smiltnece 2001, 36). Ja tam var piekrist attiecībā uz neregulārajiem vārddarināšanas procesiem, tad regulārie vārddarināšanas procesi acīmredzami veic citas funkcijas. Piem., teikumā *Nemot vērā iepriekš teikto, katrā no valodas kultūras līmeņiem ir iespējams konstatēt noteiktas pazīmes: valodas pareizuma līmenī tā ir precizitāte, noturīgums, izteikuma loģiskums un valodas tīrība, meistarības līmenī – valodas līdzekļu savdabīgums, iederīgums jeb piemērotība, izteiksmīgums, skaistums un bagātība* (vvk.lv I) pasvītrotie adjektīvu un divdabja motivētie substantīvi nenosauc jaunus jēdzienus, bet ļauj runāt par jau esošajiem jēdzieniem, šajā gadījumā par īpašībām *pareizs*, *precīzs*, *noturīgs*, *loģisks*, *tīrs*, *savdabīgs*, *iederīgs*, *piemērots*, *izteiksmīgs*, *skaists*, *bagāts* kā par pazīmēm, adjektīvu vietā izmantojot substantīvus atbilstoši izteikuma formai un idejai. Tāpat jaunus jēdzienus nenosauc iepriekšējos piemēros iekļautie vārdi *burtiskums*, *cikliskums*, *bezbēdīgums* un *skatīšanās*, *progresēšana*, *tiekšanās*, *pārrakstīšana*, bet ļauj runāt par īpašībām un darbībām kā par pazīmēm un procesiem, izmantojot substantīvus adjektīvu un verbu vietā. Šāda eksistējošu jēdzienu modificēšanas funkcija pretstatā jaunu jēdzienų apzīmēšanas funkcijai ir raksturīga regulāriem vārddarināšanas procesiem. Rezumējot var teikt, ka regulārie vārddarināšanas procesi galvenokārt tiek izmantoti, nevis lai radītu

vārdus jaunu jēdzienu apzīmēšanai, bet lai noteiktā vispārinātā veidā modificētu esošos jēdzienus atbilstoši izteikuma formai un idejai.

2. Vārddarināšanas nozīme

Cieši saistīts ar iepriekšējā punktā minēto ir jautājums par regulāro vārddarināšanas tipu vārddarināšanas nozīmi. Kā zināms, katram patstāvīgam vārdam ir leksiska un gramatiskā nozīme. Leksiskā nozīme ir „vispārināts reālijas (īstenības priekšmeta, parādības, dzīvas būtnes, abstrakta jēdziena) atspoguļojums apziņā. Leksisko nozīmi parasti izsaka vārda sakne vai celms. Gramatiskā formu maiņa leksisko nozīmi neietekmē”, savukārt gramatiskā nozīme ir „abstrakta valodas gramatiskās sistēmas nozīme, kas regulāri izpaužas gramatiskā formā” (VPSV 2007). Jau minējām, ka regulāro vārddarināšanas procesu piemērošanas rezultātā netiek radīts vārds jauna jēdziena apzīmēšanai, tas ir, netiek radīta jauna leksiska nozīme, tā vietā prognozējamā vispārīgā veidā modificējot jau esošo. Aplūkosim piemēru. Vārdu virknē *apdzīvot*, *apdzīvots*, *apdzīvojams*, *apdzīvošana*, *apdzīvotība*, *apdzīvojamība*, *apdzīvotāji*, *apdzīvojums*, *dzīve*, *izdzīvošana*, *nepārdzīvot*, *padzīvot*, *iedzīvoties*, *uzdzīvot* konstatējamas leksēmas *apdzīvot*, *apdzīvošana*, *apdzīvotība*, *apdzīvojamība*, *apdzīvotājs*, *dzīve*, *izdzīvošana*, *pārdzīvot*, *padzīvot*, *iedzīvoties*, *uzdzīvot* (divdabji *apdzīvojams* un *apdzīvots* iekļaujas leksēmā *apdzīvot*, bet verbs *nepārdzīvot* – leksēmā *pārdzīvot*). Lai gan visas piemērā iekļautās leksēmas noteiktā līmenī vieno saknes semantika, leksēmām *apdzīvot*, *apdzīvošana*, *apdzīvotība*, *apdzīvojamība*, *apdzīvotājs*, *apdzīvojums* ir viena leksiska nozīme ‘pastāvīgi dzīvojot, aizņemt’, bet leksēmām *apdzīvot*, *iedzīvoties*, *pārdzīvot*, *dzīve*, *izdzīvošana* ir atšķirīgas leksiskas nozīmes. Šī kopīgā leksiskā nozīme ietverta vārddarināšanas celmā *apdzīvo-*, bet afiksi *-šan-*, *-īb-*, *-tāj-*, *-um-* izsaka regulāras vispārinātas attieksmes starp dažādiem vārdiem, kas realizē jēdzienu ‘pastāvīgi dzīvojot, aizņemt’:

1. attēls. Regulāras vispārinātas attieksmes starp verbu un deverbāliem substantīviem

Tātad regulāro vārddarināšanas tipu vārddarināšanas nozīmes var iztēloties kā no motivētā jēgvārda leksiskajām nozīmēm neatkarīgus tām pievienojamus regulārus, vispārinātus papildkomponentus (sk. 1. piem.), kuri parasti ir cieši saistīti, pirmkārt, ar darināmā vārda gramatiskajām īpašībām, piem., deverbālu atvasinājumu gadījumā afiksu izteiktās vispārinātās attieksmes – darbības veicējs, process, rezultāts, iespējamība, paveiktība vai pakļautība darbībai – ir verba gramatiskās un semantiskās dabas nosacītas un ir organiski saistītas ar to, otrkārt, ar tā sintaktiskajām lomām. Šo apgalvojumu ilustrēsim ar piemēriem:

- (1) *Arī šī raksta **safantazētājs** nepiedzima jau par producentu, droši cien [sic!] sākumā tāpat par kapeikām strādāja un par to vēl bija priecīgs.* (no portāla TVNET komentāriem)
- (2) *Zinot Latvijas vēsturi, diezgan droši var pieņemt, ka galvenā ietekmju **izraisītāja** ir dominējošā kontaktvaloda.* (vvk.lv II)

Redzams, ka (1) teikumā izceltais atvasinājums ir spontāns darinājums, kuru varētu sekmīgi aizvietot, piem., ar frāzi *tas, kas safantazēja šo rakstu*. Savukārt (2) teikumu varētu pārfrāzēt, izcelto regulāro atvasinājumu aizvietojo ar verba formu: *ka galvenās ietekmes izraisījusi dominējošā kontaktvaloda*.

- deverbāli substantīvi ar *-šan-a/-šan-ās*: darbība + process
- deverbāli substantīvi ar *-um-s*: darbība + rezultāts
- deverbāli substantīvi ar *-tāj-s/-a*: darbība + veicējs
- tagadnes cieš. k. divdabju motivēti substantīvi ar *-īb-a*: darbība + veikšanas iespējamība
- pagātnes cieš. k. divdabju motivēti substantīvi ar *-īb-a*: darbība + paveiktība
- adjektīvu motivēti substantīvi ar *-um-s*, *-īb-a*, *-itāt-e*: īpašība + pazīme, piemītība
- adjektīvu motivēti adverbi ar *-i*: īpašība + veids

1. piemērs. Regulāru vārddarināšanas tipu un to vārddarināšanas nozīmju piemēri

Tāpat regulāro vārddarināšanas tipu vārddarināšanas nozīmju sakarā jāatzīmē, ka gluži loģiskā kārtā pretstatā neregulārajiem vārddarināšanas tipiem tiem vienmēr ir ļoti mazs iespējamo vārddarināšanas nozīmju skaits, parasti – viena, kaut gan aprēķinātais nozīmju skaits, protams, būs atkarīgs no abstrakcijas līmeņa. Visbeidzot, jāmin, ka regulārs atvasinājums laika gaitā var leksikalizēties (par leksikalizēšanos kopumā sk. Kalnača 2012a; 2012b), iegūstot patstāvīgu leksisku nozīmi; bez tam valodā var pastāvēt atvasinājumi ar patstāvīgu leksisku nozīmi, kas ir darināti, izmantojot kādu no regulārajiem vārddarināšanas modeļiem.

3. Produktivitāte

Literatūrā vārddarināšanas tipa (turpmāk – VT) produktivitātes¹ vērtējumi parādās dažādos veidos, neiztiekot bez terminoloģiskām un saturiskām neskaidrībām. Pirmkārt, pastāv vārddarināšanas tipu dalījums produktīvajos un neproduktīvajos, tas ir, tādos, kas ir un nav izmantojami jaunu vārdu darināšanai aplūkojamajā laikposmā. Piem., sufiksi *-ain-*, *-īg-*, *-isk-* (*murgains*, *godīgs*, *tipisks*)

¹ Dažādu autoru darbos produktivitātes jēdziens tiek attiecināts gan uz afiksiem, gan uz vārddarināšanas tipiem un modeļiem. Autore sprāt, ar dažām atrunām apgalvojums par afiksa produktivitāti ir vienlīdzīgs apgalvojumam par tā vārddarināšanas tipa vai modeļa produktivitāti, kuru afikss pārstāv. Tādēļ rakstā jēdzieni *afiksa produktivitāte* un *vārddarināšanas tipa produktivitāte* netiek šķirti.

ir produktīvi adjektīvu darināšanā latviešu valodā, turpretī sufiksi *-j-*, *-l-*, *-n-*, *-v-* (*skum-t* → *skum-j-š*, *kais-t* → *kais-l-s*, *plā-t* → *plā-n-s*, *stā-t* → *stā-v-s*) tādi nav (Soida 2009). Daļa valodnieku (Bauer 2003, 72; Bauer, Huddleston 2002, 1629) šajā nozīmē lieto arī terminu *pieejamība* (*availability*).

Otrkārt, par produktīviem dēvē arī piedēkļus, kas „var brīvi pievienoties *katrai* [izcēlums mans – T. K.] noteiktas kategorijas vārdu saknei vai celmam, regulāri veidojot vai nu tās pašas, vai citas vārdu šķiras vārdus. Tādi mūsdienu latviešu valodā ir, piem., lietvārdu piedēkļi *-ēj-*, *-īb-*, *-īt-*, *-šan-*, *-tāj-*, *-um-* u. c.” (MLVG 1959, 77). Tālāk gramatikas tekstā gan atzīts: „Jaunus vārdus nevar darināt no katra vārda, bet, sekojot vārdu darināšanas likumiem, tikai no noteiktu vārdu šķiru vārdiem un arī šo vārdu šķiru robežās lielāko tiesu tikai no vārdiem ar noteiktu semantiku” (MLVG 1959, 82). Līdzīgi arī *Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā* produktivitāte definēta nevis kā vārddarināšanas tipa izmantojamība jaunu vārdu darināšanā, bet kā „pazīme, kas izpaužas kā [...] līdzekļa vai modeļa *regulāra* un *plaša* [izcēlums mans – T. K.] izmantošana jaunu noteiktas vārdšķiras vārdu darināšanā” (VPSV).

Treškārt, ir plaši izplatīti produktivitātes pakāpes vērtējumi. Tie var būt divējādi. Pirmkārt, aprakstoši, piem., „nav visai produktīvs” (MLVG 1959, 87), „mazproduktīvs” (MLVG 1959, 90), „nav sevišķi produktīvs” (MLVG 1959, 132), „ir visproduktīvākais substantīvu piedēklis abstraktu jēdzienu nosaukumu atvasināšanai” (MLVG 1959, 121–122), „cits tips ir vairāk, cits – mazāk produktīvs” (Kalme, Smiltnece 2001, 44), „ļoti produktīvs” (piem., Booij 2005, 189), „īpaši produktīvs” (sk. šķirkļa *produktivitāte* definīciju VPSV 2007) un pat „no ārkārtīgi (tomēr ne obligāti pilnībā) produktīva līdz ierobežoti produktīvam” (Bauer 2003, 71). Otrkārt, skaitliski, uz vārdnīcu vai korpusu datu pamata veicot īpašus darbietilpīgus aprēķinus, piem., kalkulējot unikālu VT pārstāvošu vārdu skaitu korpusā, vienreiz sastopamu VT pārstāvošu vārdu skaita un kopējā VT pārstāvošu vārdformu skaita proporciju, arī globālo produktivitātes rādītāju (metodes ir aprakstītas, piem., Booij 2005, 69–71; Carstairs-McCarthy 2002, 95–97). Tomēr šādiem aprēķiniem ir daži nopietni potenciāli trūkumi: par produktivitāti parasti runā sinhroniskā skatījumā, vērtējumus attiecinot uz konkrētu laika periodu, piem., norādot, ka afikss *x* ir ļoti produktīvs mūsdienu latviešu valodā. Taču tādā gadījumā, lai aprēķini būtu korekti, no tiem jāizslēdz pirms aplūkojamā perioda sākuma darinātie un valodā fiksētie vārdi, nevis jāsummē visi šobrīd aktīvie VT pārstāvošie vārdi. Lai gan kā viens no galvenajiem par procesa produktivitāti liecinošajiem lielumiem šādos aprēķinos tiek izmantots vārddarināšanas tipam atbilstošu vienreiz sastopamu vārdu (*hapax legomena*) skaits, tie tomēr nespēj pilnībā ņemt vērā starpību starp valodas lietojumā konstatējamajiem un iespējamajiem vārdiem (vairāk par tiem – tālāk tekstā). Var teikt, ka tie atspoguļo VT realizētību, bet ne potenciālu.

Ceturtkārt, anglofonajā literatūrā ir diezgan izplatīts vārddarināšanas tipu dalījums pilnīgi un daļēji produktīvos. Ja daļēji produktīvi ir tādi vārddarināšanas tipi, kas nav attiecināmi uz visiem attiecīgās vārdšķiras motivētājevārdiem, tad par pilnīgi produktīvu VT definīciju ir domstarpības. No vienas puses, būtu likumsakarīgi par pilnīgi produktīviem pretstatā daļēji produktīvajiem uzskatīt tādus VT, kuri ir attiecināmi uz visiem attiecīgās vārdšķiras motivētājevārdiem. No otras

pusēs, šādi VT ir salīdzinošs retums, kura eksistence turklāt nav pierādīta: lai to izdarītu, būtu jāpārlicinās, ka VT tik tiešām ir attiecināms uz *ikvienu* attiecīgās vārdšķiras vārdu pētāmajā valodā, tādēļ pilnīgi produktīvi VT pastāv drīzāk teorijā nekā praksē. Latviešu valodniecībā gan par pilnīgi produktīvu šajā nozīmē tiek uzskatīts deverbālu atvasinājumu ar *-šan-* vārddarināšanas tips (MLLVG 1959, 82), tomēr arguments par nepierādāmību arī šeit, lai gan varbūt tikai formāli, pagaidām paliek spēkā. Alternatīvs risinājums ir definēt pilnīgi produktīvus VT kā tādus VT, kas ļauj darināt atvasinājumus ar visiem motivētājpāvārdiem, kuru loks ir definēts, ņemot vērā relevantos produktivitāti ierobežojošos faktorus (šī ideja aprakstīta, piem., Bauer 2003, 83). Tomēr redzams, ka šādā gadījumā par pilnīgi produktīviem tiktu atzīti visi produktīvie tipi, tas ir, šķietami daļēji produktīvu VT gadījumā pastāvētu jautājums nevis par to produktivitāti, bet ierobežojošo faktoru definējuma pietiekamību, attiecīgi pilnīgi produktīvu tipu koncepts zaudētu savu jēgu.

Šeit gribas norādīt uz to, ka produktivitātes jēdziens, iespējams, ir kļuvis nevajadzīgi sarežģīts tieši tā iemesla dēļ, ka visiem vārddarināšanas procesu veidiem tiek mēģināts piemērot vienu mērauklu, t. i., vienu un to pašu produktivitātes jēdzienu, lai gan minētie procesu veidi atšķiras jau savā būtībā. Proti, it sevišķi pilnīgi un daļēji produktīvu vārddarināšanas tipu jēdzieni, bet bieži vien arī aprakstoši produktivitātes vērtējumi tiek izmantoti tieši tad, kad rodas nepieciešamība atšķirt regulāros vārddarināšanas tipus no neregulārajiem, uzsvērt to īpašo vietu valodā, piem., apzīmējumu „visproduktīvākais substantīvu piedēklis abstraktu jēdzienu nosaukumu atvasināšanai” veltot sufiksam *-īb-* latviešu valodā (MLLVG 1959, 121–122), par „īpaši produktīvu” saucot sufiksu *-šan-* (sk. šķirkļa *produktivitāte* definīciju VPSV), par „ļoti produktīvu” – sufiksu *-er* angļu valodā (Booij 2005, 189), bet par „ārkārtīgi produktīvu” – transitīviem verbiem pievienojamo sufiksu *-able* angļu valodā² (Bauer 2003, 73–74). Uz ciešo saistību starp produktivitāti un citām morfoloģisku procesu īpašībām (piem., formālo regularitāti, nozīmes regularitāti, motivētājpāvārdu loka plašumu) norāda arī citi valodnieki (Carstairs-McCarthy 2002, 85–90).

4. Vārdi un potenciālisti

Esošie jeb valodā nostiprinājušies vārdi (angl. *established words*) parasti tiek definēti kā vārdnīcās un rakstveida tekstos fiksēti vārdi, kuri tiek uzskatīti par valodas vārdu krājuma sastāvdaļu. Tiek pieņemts, ka valodas lietotāji atpazīst katru šādu vārdu kopā ar tā nozīmēm un citu nepieciešamo informāciju kā atsevišķu vienību (par to, piem., Bauer, Huddleston 2002, 1623). Tomēr to vārdu loks, kurus ļauj darināt valodas vārddarināšanas līdzekļi, ir krietni plašāks, un šādi, teorētiski iespējami un vārddarināšanas likumībām atbilstoši vārdi veido valodas iespējamo jeb potenciālo vārdu kopumu. Daļa potenciālo vārdu tiek realizēta, valodas lietotājiem darinot un izmantojot jaunus vārdus (*Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā* tie apzīmēti ar terminu *potenciālisti*), savukārt daļa potenciālistu ar laiku kļūst par valodas leksiskās sistēmas sastāvdaļu, tas ir, pievienojas valodā nostiprinājušos vārdu kopumam.

² Interesanti, ka attiecīgie atvasinājumi semantiski ir līdzīgi ciešāmās kārtas tagadnes divdabim latviešu valodā, kas savukārt ir formveidošanas procesu rezultāts.

Redzams, ka saskaņā ar šādu pieeju jauna vārda nostiprināšanās valodā tiek uzlūkota par notikumu ar konkrētu norises laiku, proti, jāpastāv noteiktam momentam, kopš kura var uzskatīt, ka vārds ir nostiprinājies valodā un kļuvis par valodas leksiskās sistēmas sastāvdaļu. Un atkal – ja tas ir pamatoti attiecībā uz neregulārajiem atvasinājumiem, regulāro atvasinājumu gadījumā rodas problēmas. Aplūkosim *Valodas pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā* atrodamo potenciālisma definīciju: „nesen darināts jaunvārds, kas vēl nav kļuvis par valodas leksiskās sistēmas sastāvdaļu, bet var par to kļūt, piem., *burziņš*, *jauntermīns*, vai arī kas valodā pastāv kā iespēja, kura vēl nav izpaudusies vārdā resp. ko ir iespējams darināt pēc valodā esošo produktīvu vārddarinājumu modeļu parauga, piem., no darbības vārda *ielūgt* – lietvārds *ielūdžējs*, no *nodot* – *nodevums* un blakus lietvārdam *priekšrocība* – īpašības vārds *priekšrocīgs*” (VPSV 2007). Bet kad varēs uzskatīt, ka, piem., valodā kā iespēja pastāvošais lietvārds *ielūdžējs* ir izpaudies vārdā un kļuvis par valodas krājuma sastāvdaļu? No vienas puses, tas jau šobrīd atrodams daudzos, tajā skaitā oficiālos, tekstos, piem., saskaņā ar Ministru kabineta 1999. gada 6. aprīļa Noteikumu Nr. 131 *Latvijas Republikas vīzu izsniegšanas kārtība* 40. punktu izdotajā 2003. gada *Instrukcijā par ielūgumu noformēšanas un apstiprināšanas kārtību* vai arī vietnē www.ailab.lv publicētajā tekstā *Ielūgums uz viesībām* (ailab.lv). Līdzīga situācija ir arī ar vārdu *nodevums* un lielāko daļu citu regulāru atvasinājumu. Proti, ņemot vērā iepriekš aplūkotās regulāro atvasinājumu īpatnības un funkcijas (modificēt esošus jēdzienus atbilstoši izteikuma formai, nevis radīt vārdus jaunu jēdzienu apzīmēšanai), uz regulārajiem atvasinājumiem nevajadzētu attiecināt potenciālismu jēdzienu, līdzīgi kā to neattiecina uz vārdformām. Substantīvi *ielūdžējs*, *aprunāšana* un *nepārspējamība* jau tagad ir daļa no valodas leksiskās sistēmas neatkarīgi no tā, vai tie iekļauti vārdnīcās.

Šo regulāro atvasinājumu īpatnību, proti, to, ka viss regulāro vārddarināšanas tipu piemērošanas rezultātā darināmo vārdu kopums jau faktiski ir valodas leksiskās sistēmas daļa neatkarīgi no atsevišķu vārdu realizētības un ka šādi atvasinājumi līdzīgi vārdformām jebkurā brīdī ir gatavi izmantošanai, atzīmējuši arī *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas* autori: „Tādi ir, piem., verbālo lietvārdu piedēkļi *-šan-*, *-tāj-*, ar kuriem iespējami atvasinājumi no katra verba. Verbālie lietvārdi ar minētajiem piedēkļiem jau it kā eksistē vārdu krājumā blakus attiecīgajiem verbiem; līdz ar aizgūtu verbu valodā ienāk arī attiecīgie atvasinājumi ar *-šan-* un *-tāj-*, piem., *realizēt* – *realizēšana*, *realizētājs*, *transplantēt* – *transplantēšana*, *transplantētājs*” (MLLVG 1959, 82). Līdzīgu novērojumu attiecībā uz angļu valodu ir izteicis, piem., Lorijs Bauers (*Laurie Bauer*): „Sastādīt izsmeļošu sarakstu ar vārdiem, kuri darināti, transitīviem verbiem pievienojot sufiksu *-able*, ir principiāli neiespējami, jo katru reizi, kad tiek radīts jauns transitīvs verbs, no tā ir iespējams darināt arī vārdu ar *-able*. Jūs varat nezināt, ko nozīmē *korejiskot* [*Koreanise*] ASV ekonomiku (jo es tikko izdomāju šo vārdu), taču pieņemot, ka šāds vārds pastāv, jūs zināt, ka ir iespējams diskutēt par to, cik lielā mērā ASV ekonomika ir *korejiskojama* [*Koreanisable*]” (Bauer 2003, 74).

Vēl viena regulāro atvasinājumu atšķirīgā iezīme ir tas, ka valodas lietotāju spriedumi par retāk lietojamu atvasinājumu statusu, proti, par to, vai tie atzīstami par latviešu valodas vārdiem, nav vienprātīgi. Piem., ja valodas lietotāji būs vienisprātis par to, ka neregulārie, bet teorētiski iespējamie atvasinājumi

spriest → **spriestne*, *māt* → **mātne* mūsdienu standarta latviešu valodā neeksistē, tad par vārdiem *nesistemātiskums* vai *iekrāsojamība* viedokļi, visticamāk, dalīsies.

5. Sinhronija un diahronija vārddarināšanā

Sinhronijas un diahronijas jēdzienu vārddarināšanas procesu izpētes kontekstā ir iespējams attiecināt, pirmkārt, uz vārdu morfēmisko dalāmību, nošķirot analīzes brīdī saskatāmās dzīvās formālās un semantiskās saiknes un tādas, kuras ir saskatāmas tikai diahroniski un ir etimoloģijas un valodas vēstures izpētes objekts (piem., *nest* → *nasta*, *siet* → *siena*, *lipt* → *laipns*), otrkārt, uz produktīvu vārddarināšanas procesu pieejamību: produktīvie regulārie vārddarināšanas tipi ļauj jaunus vārdus darināt reāllaikā atkarībā no konsituācijas, savukārt produktīvo neregulāro vārddarināšanas tipu ietvaros darināti vārdi izmantojami galvenokārt pēc to fiksēšanas vārdnīcās un nostiprināšanās valodas vārdu krājumā. Pirmajā gadījumā ir apgūstami vārddarināšanas tipi, bet otrajā – katrs vārds atsevišķi.

Sinhroniskā pieejamība	Apgūšana
lobīt → lobīšana	vārds → uzvārds
noapaļot → noapaļojums	dārzs → dārznieks
aizbraukt → aizbraucējs	gudrs → gudrot
realizēt → realizējams → realizējamība	lauzt → lauznis
regulārs → regulārums	dati → datne

2. piemērs. Sinhroniski pieejamie vārddarināšanas procesi pretstatā procesiem, kuru rezultātā darināmo atvasinājumu nozīmes valodas lietotājiem jāapgūst atsevišķi

Sinhroniska pieejamība ir raksturīga arī formveidošanas procesiem: zinot verbu *krāsot*, valodas lietotājs var izveidot jebkādas kontekstā nepieciešamas šī vārda vārdformas, piem., *krāsoju*, *krāsos*, *jākrāso*, *krāsojot*, *krāsojošs*, un arī regulāro vārddarināšanas modeļu paredzētus atvasinājumus, kuri balstās valodā esošajās formas un satura atbilstmēs, piem., *krāsošana*, *krāsotājs*, *krāsojums*, *krāsojamība* un to vārdformas. Tēzi par regulāro vārddarināšanas modeļu sinhronisko pieejamību netieši apstiprina arī tas, ka attiecīgie atvasinājumi, tāpat kā vārdformas, netiek uzrādīti vārdnīcās kā atsevišķas leksēmas, ja vien tie nav leksikalizējušies. Piem., *Latviešu literārās valodas vārdnīcā* „darītājevārdi ar izskaņām *-ējs*, *-ājs*, *-tājs* doti, ja tie apzīmē noteiktas profesijas pārstāvjus, ja tos lieto par terminiem, ja blakus darītājevārdam nav atbilstoša verba, kā arī tad, ja ir nozīmes atšķirības starp vienas un tās pašas saknes vārdiem ar *-ējs* un *-ājs* vai *-tājs*. No vārdiem ar izskaņu *-šana* doti termini vai vārdi, kuru nozīmes neatbilst attiecīgā verba nozīmēm, kā arī vārdi, kurus izmanto frazeoloģismos, terminoloģiskajos vārdu savienojumos u. tml.” (LLVV). Savukārt izdevniecības *Avots* izdotajā *Latviešu valodas vārdnīcā* norādīts: „Ar izskaņām *-šana*, *-šanās*, *-tājs*, *-tāja*, *-ējs*, *-ēja* regulāri atvasinātie lietvārdi, kam atbilstošie darbības vārdi ir skaidroti un atvasinātā lietvārda nozīme ir izsecināma no darbības vārda nozīmes, vārdnīcā nav doti kā šķirkļvārdi” (LVV 2006, 5).

Zīmīgi, ka līdzīga pieeja attiecināta arī uz daļu salikteņu: „Salikteņi kā šķirkļvārdi doti tad, ja to nozīme atšķiras no salikteņu komponentu summas vai ja kāds no komponentiem vārdnīcā nav skaidrots” (*ibid.*).

6. Vārddarināšanas un formveidošanas šķīrums

Valodas morfoloģiskās sistēmas teorijai fundamentālais un, bez šaubām, daudzējādā ziņā noderīgais morfoloģisku procesu dalījums vārddarināšanā un formveidošanā paredz, ka vārddarināšana tiek aplūkota ciešā kopsakarībā ar valodas leksisko sistēmu, bet formveidošana – ar sintaksi. Šim šķīrumam citastarp ir bijusi un joprojām ir nopietna loma gramatikas teoriju izstrādē (morfoloģijas teoriju attīstība kopš ģeneratīvās lingvistikas rašanās brīža detalizēti aprakstīta, piem., Carstairs-McCarthy 1992), proti, ja formveidošanas procesi tiek uzskatīti par tās pašas sistēmas daļu, pie kuras pieder arī sintakse, tad vārddarināšanas procesi tiek ietilpināti leksikonā un rezultātā pārsvarā skatīti izolēti. Tajā pašā laikā ir skaidrs, pirmkārt, ka daļai vārddarināšanas procesu ir samērā cieša saistība ar sintaksi, otrkārt, ka robežas starp vārddarināšanu un formveidošanu vietām ir frustrējoši neskaidras (latviešu valodā par robežgadījumiem var uzskatīt lokāmos divdabjus, substantīva deminutīvu, adjektīvu motivētus adverbis, daļu priedēkļverbu, refleksīvus verbis). Vārddarināšanas un formveidošanas procesu nošķiršanai izmantojamie vispārīgie kritēriji vai nu pieļauj izņēmumus, vai arī ir cirkulāri, tas ir, atkarīgi no definīcijas. Šo kritēriju un ar to saistīto problēmu analīzei pēdējo gadu desmitu laikā ir pievērsušies daudzi autori (piem., Matthews 1991; Bauer 2003; Booij 2005), secinot, ka neviens no kritērijiem nav atzīstams par pilnībā apmierinošu. Tādēļ šeit tos neatkārtosim. Tā vietā uzmanību veltīsim regulāro vārddarināšanas un formveidošanas procesu līdzībām, kuras arī zināmā mērā liecina par to, ka atšķirības starp vārddarināšanu un formveidošanu ne vienmēr ir pietiekamas, lai attaisnotu tām gramatikas teorijās iedalītās vietas valodas leksikonā un gramatikā:

- 1) gan formveidošanas, gan regulārajiem vārddarināšanas procesiem piemīt sinhroniska pieejamība, proti, valodas lietotāji var jebkurā brīdī brīvi veidot nepieciešamās vārdformas un darināt nepieciešamos regulāros atvasinājumus, izmantojot formas un satura atbilstmēs balstītus morfoloģiskus procesus pretstatā nozīmes un formas iegaumēšanai, kas nepieciešama neregulāru atvasinājumu gadījumā;
- 2) nedz vārdformas, nedz regulārie atvasinājumi pārsvarā nav atspoguļoti vārdnīcās un ir fiksēti valodas sistēmā morfoloģisku procesu aprakstu līmenī;
- 3) gan vārdformām, gan regulārajiem atvasinājumiem piemīt formas un satura attieksmju regularitāte un prognozējamība;
- 4) ne formveidošana, ne regulāro atvasinājumu darināšana nemaina vārda leksisko nozīmi tādā veidā, kādā to maina neregulārie vārddarināšanas procesi, bet pievieno vārda leksiskajai nozīmei noteiktus vispārinātus nozīmes papildkomponentus;
- 5) gan formveidošana, gan vārddarināšana ir cieši saistīta ar attiecīgā vārda gramatiskajām īpašībām un izteikuma sintaksi;

- 6) abi procesu veidi ir ļoti, tomēr ne pilnīgi produktīvi. Piem., formveidošanas nepilnīgās produktivitātes piemēru vidū latviešu valodā ir nepilnīgas paradigmas verbi, ciešamās kārtas divdabji, vienskaitlinieki un daudzskaitlinieki, adjektīvi, kuriem nevar veidot salīdzināmās pakāpes.

Protams, minētais neļauj apgalvot, ka starp formveidošanu un vārddarināšanu nav atšķirību: starp spilgtākajiem abu procesu veidu pārstāvjiem tās ir nenoliedzamas. Tomēr ar teikto pietiek, lai pamatotu nepieciešamību atzīt, ka vārddarināšanas procesu kopums nav viendabīgs un ka vismaz daļai vārddarināšanas procesu būtu jāatvēr noteikta vieta gramatikā.

Secinājumi

Atšķirības starp regulārajiem un neregulārajiem vārddarināšanas procesiem latviešu valodā un regulāro procesu daļējā līdzība formveidošanas procesiem liecina par to, ka valodas morfoloģiskā sistēma tomēr nedarbojas gluži tā, kā to paredz dalījums vārddarināšanā un formveidošanā, t. i., pirmkārt, izolējot vārddarināšanu un formveidošanu vienu no otras un, otrkārt, izslēdzot vārddarināšanu no gramatikas. Šim secinājumam ir loma, kā jau minēts, gan valodas teorijas jomā, gan arī praktiskajā plaknē: regulārie vārddarināšanas procesi prasa īpašu pieeju, piem., datorlingvistikā.

Saīsinājumi

VT vārddarināšanas tips

Avoti

1. *ailab.lv*. Pieejams: <http://valoda.ailab.lv/latval/vispareji/darvest/b3.htm>
2. LLVV – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. Pieejams: <http://www.tezaurs.lv/llvv>
3. LVV – *Latviešu valodas vārdnīca*. 2006. Rīga: Avots.
4. *vvk.lv* I. Pieejams: <http://www.vvk.lv/index.php?sadala=154&id=456>
5. *vvk.lv* II. Pieejams: <http://www.vvk.lv/index.php?sadala=238&id=851&PHPSES-SID=>

Literatūra

1. Bauer, Laurie. 2003. *Introducing Linguistic Morphology*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
2. Bauer, Laurie, Huddleston, Rodney. 2002. Lexical word-formation. *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 1621–1722.
3. Booij, Geert. 2005. *The Grammar of Words*. Oxford: OUP.
4. Carstairs-McCarthy, Andrew. 1992. *Current Morphology*. London: Routledge.
5. Carstairs-McCarthy, Andrew. 2002. *An Introduction to English Morphology: Words and their Structure*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
6. Kalme Vilma, Smiltneice Gunta. 2001. *Latviešu literārās valodas vārddarināšana un morfoloģija*. Liepāja: LiePA.

7. Kalnača, Andra. 2012a. Gramatizēšanās teorija un latviešu valodniecība. *Valoda: nozīme un forma 2. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 5–8.
8. Kalnača, Andra. 2012b. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās attieksmes. *Valoda: nozīme un forma 2. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 17–24.
9. Matthews, Peter H. 1991. *Morphology*. Cambridge: Cambridge University Press.
10. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. 1959. I daļa. Rīga: LPSR ZA izdevniecība.
11. Soida, Emīlija. 2009. *Vārdarināšana*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
12. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca internetā*. 2007. Pieejams: <http://termini.lza.lv>.

Summary

The principal objective of the article is to draw attention to the major intrinsic differences between two kinds of derivational processes, namely, regular and non-regular derivational processes, in Latvian. The range of issues discussed includes the dissimilar functions of the two types of processes in language, the distinct features of the derivational meaning of regular derivational models as opposed to non-regular models, the implications that the distinction between regular and non-regular derivational processes has for productivity measurements and for the traditional division of morphology into two isolated branches – inflectional and derivational morphology.